

Ontwerpen voor Democratie

Abe Bonnema Lezing 2025
dr. Catherine Koekoek
Rijksmuseum, 12 december 2025

Geachte bestuursleden van de Abe Bonnema Stichting, in het bijzonder mevrouw Marcella Bonnema,

Geachte leden van de jury van de Abe Bonnema Prijs,

Geachte genomineerden,

Beste allemaal, hier op deze vrijdagmiddag in het Rijksmuseum in Amsterdam,

1. Een hoop puin

Er werd een gebouwtje gesloopt bij mij om de hoek. Ik was er al vaker met een zekere nostalgie langs gelopen, hopen dat niemand het in hun hoofd zou halen om dat eens te slopen of vernieuwen – maar toch ook met de gedachte in mijn achterhoofd dat het op een dag zomaar weg zou kunnen zijn. Toen er eind september hekken verreezen wist ik dus hoe laat het was. Een paar dagen later stond ik een poosje voor de bouwhekken te kijken hoe een grote gripper het gebouw in een paar uur tot puin maakte.

Het was niet speciaal een bijzonder gebouw, niet ambitieus. Het was eerder heel gewoon. Een kinderopvang. Jaren 80-architectuur, grijze bakstenen, lichtkoepels. Maar het had een leuke plattegrond met verspringende rechthoeken, speelse uitkijkjes, en lage kozijnen zodat ook peuters naar buiten konden kijken.

Een snelle zoekactie in het stadsarchief leert dat er sinds 1954 een kleuterschooltje stond. Een soort houten keet die onder meer ruimte bleek te bieden aan de Joodse kleuterklas De Kabouter (die later stopte vanwege te weinig leerlingen). Het houten gebouw werd in 1977 gesloopt. En, getuige een dikke stapel brieven in het stadsarchief, tussen schoolbestuur, wethouder, ambtenaren, de architect, en technische adviesbureaus, in 1978 werd na een lang proces dat grijze pand gebouwd waarbij ik eind september stilstand.

Ik heb nogal een zwak voor dit soort onopvallende architectuur uit de jaren 70 en 80, die iconen van alledaagse democratie. De maatschappelijke gebouwen uit die periode delen een duidelijke esthetiek, en een materialiteit die ik nog ken van toen ik kind was en mijn knieën wel eens schaafde aan van die zeshoekige betontegels op de grond. De esthetiek is er een van structuralisme en gelijkwaardigheid, gevat in dat beroemde adagium van Herman Hertzberger: Ruimte Maken, Ruimte Laten.

Toen ik als onderdeel van mijn promotieonderzoek de geschiedenis van buurthuizen in Rotterdam bestudeerde, kwam ik veel van dit soort gebouwen tegen. Tientallen buurthuizen,

bibliotheken, multifunctionele wijkaccommodaties compleet met zeshoekige lift, jongerencentra en sportfaciliteiten werden gebouwd in opdracht van een raad die voor de meerderheid bestond uit bewoners en gebruikers. Het was één van de succesvolle gevolgen van het bewonersprotest begin jaren 70, toen buurtbewoners en opbouwwerkers met studenten en activistische architecten in opstand kwamen tegen de plannen om de oude wijken te slopen en te vervangen door tuinsteden en grote autowegen. In Rotterdam en op veel andere plekken was dit protest succesvol en leidde het tot een periode van stadsvernieuwing waarbij gemeente en ontwerpers bewoners ondersteunden om vorm te geven aan een betere leefomgeving.

Zelf raakte ik tijdens mijn onderzoek het meest ontroerd door de brieven van wethouders en ambtenaren aan demonstrerende bewoners. Het waren brieven zonder marketingtaal en vanuit de erkenning dat het misschien voor bestuurders dan wel lastig is, als bewoners niet tevreden zijn en in opstand komen, maar dat tegenspraak en protest ook cruciale onderdelen zijn van democratie. Zoals toen wijkcentrum De Larenkamp in Rotterdam zuid, midden jaren 70 werd bezet door jongeren. In een jubileumboek blikte de Raad voor Gemeentelijke Wijkaccommodaties samen met toenmalig wethouder Van der Ploeg terug: de bezetting was een teken dat de wijkcentra deden wat ze moesten doen, dat ze functioneerden als plek van betekenis in het leven van die jongeren. Een nogal schril contrast met de reactie van bijvoorbeeld universiteitsbesturen nu, op studenten die gebouwen bezetten in solidariteit met Palestina.

We kunnen niet terug naar de jaren 80, zoveel is duidelijk. Nein danke, waarschuwt een sticker op weg naar mijn werkplek me regelmatig tegen valse nostalgie.

Maar wat me opvalt is hoe ver weg die jaren 80 nu lijken. Hoe verbaasd studenten zijn als ik ze vertel over democratisering, bewonersprotest en stadsvernieuwing. Hoe onvoorstelbaar het nu lijkt dat bewoners collectief zoveel invloed hadden op hun directe leefomgeving, daarbij professioneel ondersteund door de gemeente.

Bewoners worden vanuit de lens van participatie nu toch vaak gezien als lastige bezwaarmakers in de dop. En hoe vreemd het is dat die institutionele structuren, die kennis en expertise, vrijwel volledig zijn verdwenen en vergeten.

Ergens in de levensduur van die kleuterschool bij mij om de hoek, is er dus iets veranderd in wat we voor mogelijk houden; in wat we zien als voorstelbaar en als wenselijk. En ik ben bang dat met het puin niet alleen die goedkope betonstenen werden afgevoerd, maar ook een architectuurtraditie van bescheidenheid, democratie, en medezeggenschap – een traditie die we vandaag de dag eigenlijk goed zouden kunnen gebruiken.

2. De lange feministische winter (of, een korte geschiedenis van neoliberalisme)

In oktober verdedigde ik in Rotterdam mijn proefschrift *Een Ontwerp voor Democratische Infrastructuur*, een politiek-filosofisch onderzoek naar de ruimtes en praktijken die democratische expressie mogelijk maken. Veel mensen denken bij democratie aan formele instituties: aan verkiezingen en het parlement. Maar democratie gaat juist ook over hoe we onze alledaagse levens verbinden aan al die formele systemen. En dat gebeurt op van die alledaagse plekken als buurthuizen en wijktheaters, maar ook in de ondernemingsraad, op kantoor. Het gevoel dat jouw stem ertoe doet en dat je die (wanneer het nodig is) effectief kunt uiten, is een belangrijke basis van een goed-functionerende democratische samenleving. Zonder dat gevoel gaan mensen zich organiseren tegen de democratie.

De geschiedenis van neoliberalisme loopt als een rode draad door mijn proefschrift. Niet alleen de kleuterschool bij mij om de hoek werd afgebroken. Tussen de vroege jaren 2000 en nu verdwenen bijna alle buurthuizen en wijkcentra die in de jaren 70 en 80 vol democratische ambitie waren gebouwd. Ze werden in Rotterdam vervangen door Huizen van de Wijk. Niet langer plekken waar 'van alles kan gebeuren' maar plekken bedoeld als vangnet voor diegenen die niet voldoende "zelfredzaam", of "samenredzaam" zijn. De programmering van die plekken werd uitbesteed aan geprivatiseerde welzijnsorganisaties en de gebouwen werden van de hand gedaan. In 2011 sloten 15 van de 21 bibliotheken in Rotterdam hun deuren.

Cultuurbudgetten verdwenen van de een op de andere dag. Een van de makers van het Rotterdams Wijktheater vertelde me tijdens mijn onderzoek dat er daarvóór in elke wijk wel een geschikt theater was om hun voorstellingen te spelen. Maar na 2011 was er geen ruimte meer, geen geld meer, en was hun hele netwerk ontslagen.

Die bezuinigingen en privatisering hadden niet alleen invloed op sociale ontmoetingsplekken en cultuur in de wijken. Op nationaal niveau verdween bijvoorbeeld het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu – en het gat werd misschien niet helemaal gevuld door het meme-account met dezelfde naam. Kraken werd illegaal. Inhoudelijke kennis bij ministeries werd uitbesteed aan consultants en privébedrijven. Het is inmiddels een bekend verhaal.

Op dit punt zou u kunnen denken: het jaarthema van de Abe Bonnema Prijs is dit jaar 'Ambitie'. Waarom dan zo lang stilstaan bij deze geschiedenis van afbraak, bij wat er is verdwenen? Is dit inmiddels geen oud nieuws: is het tij niet gekeerd, is er niet inmiddels brede kritiek op een teveel aan marktwerking, nieuwe aandacht voor ruimtelijke ordening, nota bene een ministerie van VRO (zonder milieu dan) en hernieuwde aandacht voor publieke ontmoetingsplekken

(zoals de schitterende bibliotheken die de afgelopen jaren werden gebouwd in bijvoorbeeld Tilburg en Groningen)?

Misschien – ik hoop het. Maar ik blijf mateloos gefascineerd door die periode aan het begin van deze eeuw. Want ergens zo rond het ‘Einde van de Geschiedenis’ is er iets radicaal gekanteld in wat we zien als mogelijk, succesvol, ambitieus. En daarbij lijkt op allerlei vlakken institutioneel geheugenverlies te hebben plaatsgevonden. Als we het over ambitie hebben: welke ambities zijn dan achtergebleven, aan de oevers van de tijd?

Afgelopen maart organiseerden we op de faculteit bouwkunde in Delft, als onderdeel van de eerste BK Feminist Week, een bijeenkomst rondom *Pasts, Presents, Futures of Feminism at BK*.¹ Toen ik daar studeerde tussen 2013 en 2019 waren er allerlei vormen van feministisch activisme. Tentoonstellingen, bijeenkomsten, ludieke acties, open brieven. Maar een kleine tien jaar later bleek dat grotendeels vergeten. Zoals wij geen idee hadden dat er nog geen twee decennia voor onze studietijd een afdeling vrouwenstudies had bestaan op de faculteit, zo waren de sporen van ons feminisme op bouwkunde opnieuw uitgewist. Institutionele amnesie.

Met een los collectief van onderzoekers bij het Nieuwe Instituut en de afdeling Stedenbouw in Delft, nodigden we alle generaties van feminisme op bouwkunde uit. We brachten de afgelopen decennia in kaart met deelnemers van 0 tot 80 jaar oud en maakten een collectieve tijdlijn. Wat gebeurde er tijdens en na die lange feministische winter van de vroege jaren 2000, dat sociale woningbouw uit de mode raakte en volkshuisvesting Real Estate werd? Dat vrouwenstudies stopte? Dat vrouwen nog wel samenkwamen in huiskamers, maar feministische vragen niet langer publiek besproken werden? Toen een medestudente een workshop bouwen met stro organiseerde, rond 2014, mochten de 1:1 modellen niet worden tentoongesteld want dat zou het imago van de faculteit niet ten goede komen.

Een paar jaar geleden maakten mijn co-auteurs Hans Teerds en Christoph Grafe en ik in architectuurtijdschrift OASE over Hannah Arendt en architectuur een vergelijkbare analyse. Filosofische debatten over stijl en politiek raakten rond de eeuwwisseling uit de mode. Het postmodernisme had afgedaan en er was een idee dat architectuur terug moest naar de basis, gewoon goede gebouwen maken. Maar, schreven we, “wanneer architectuur slechts naar zichzelf verwijst, verliest ze de relatie met de sociale, politieke en culturele context.”

¹ De BK Feminist werd geïnitieerd en georganiseerd door een collectief van medewerkers en studenten en vond van 3 tot 7 maart 2025 plaats op de faculteit bouwkunde in Delft. Het seminar *Pasts, Presents, Futures* werd georganiseerd door Irene Luque Martín en Laura Thomas (onderzoekers stedenbouw aan de TU Delft), Catherine Koekoek, en Setareh Noorani en Stefanie Korrel (Nieuwe Instituut) in samenwerking met Urbanistas Rotterdam.

“It was the best of times, it was the worst of times”, schrijft Charles Dickens. “It was the worst of times, it was the worst of times, again” schrijft de Schotse schrijfster Ali Smith. Het was de beste tijd, het was de slechtste tijd, het was het einde van de geschiedenis, de emancipatie was voltooid. De steden werden gladder en veiliger en gingen steeds meer op elkaar lijken. Skatestoppers verschenen op richels en bankjes werden gemaakt zodat je er niet meer op kon liggen. Het was het seizoen van geld verdienen, het was het seizoen van bezuinigingen. Het was de lente van Superdutch, het was de winter van klimaatverandering. Architecten spraken over hun rol. De creatieve klasse werd warm onthaald, de creatieve klasse werd verguisd, de havermelkelite nam schuldbewust de ruimte in. Nederland was af, Nederland was toch niet af.

Ambitie in architectuur betekende steeds vaker: binnen het bestaande economische systeem een indrukwekkend en spectaculair gebouw neerzetten. Het lijkt wel dat hoe meer aandacht er was voor spectaculaire gebouwen, hoe minder aandacht voor de voorwaarden waaronder die gebouwen tot stand kwamen. Dat is ook een belangrijk inzicht van de Braziliaanse architectuurtheoreticus Sergio Ferro: hoe gelijker een gebouw lijkt, hoe meer werk het heeft gekost om het op die manier te realiseren en hoe meer die arbeid wordt vergeten.

Arbeidsvoorwaarden? Werknemersrechten? Medezeggenschap? Solidariteit? Democratie? Dat waren van die ouderwetse begrippen uit het verleden. Niet meer nodig.

3. De aarde roert zich

Maar de aarde roerde zich (gelukkig maar). Rivieren kwamen in opstand. Dit zijn de hongerstenen, die tijdens de droge zomer van 2022 zichtbaar werden in Europa – “als je dit ziet, weent!”. 7 van de 9 planetaire grenzen zijn inmiddels overschreden.

Gelukkig maar, want als het klopt dat ambitie steeds meer werd gedefinieerd door succes binnen het bestaande economische systeem; als het klopt dat wat we voor mogelijk hielden werd bepaald door privatisering en verdienmodellen... dan zou dat niet goed aflopen met de architectuur. Want is de eer van het werk niet om te verbeelden wat onmogelijk lijkt? Uit die kluwen van beperkingen, van materialen en financiering en locatie, iets te maken wat die context ruimschoots overstijgt. Iets te maken van grote schoonheid wat je nooit zónder ontwerpkraft voor mogelijk had gehouden.

Robin van den Akker, een van mijn copromotors, maakte in 2011 samen met Timotheus Vermeulen furore met het idee van metamodernisme. Ze schreven over een neoromantisch verlangen naar heelheid, naar naïviteit en een terugkeer naar de natuur. Ze signaleerden dat metamoderne verlangen in gebouwen als de Philharmonie in Hamburg, gebouwen als een

aangespoelde ijsschots. Misschien was het einde van de geschiedenis en vooruitgang als optelsom een beetje gaan vervelen, dat dat soort romantiek en verlangen naar oprechtheid opnieuw hun intrede maakten.

Maar alhoewel metamodernisme stilistisch misschien wel vragen stelde bij zowel postmodernisme als modernisme, bleef die architectuur toch behoorlijk modernistisch in haar materiaalgebruik. Een gebouw kon wel lijken op een aangespoelde ijsberg, maar was nog steeds gemaakt van staal, glas, en beton dat er tegelijkertijd voor zorgde dat diezelfde ijsbergen steeds verder smolten. Dat is nu niet langer houdbaar.

Ik zei net, gelukkig maar, en ik meen dat niet, natuurlijk. Er is niets gelukkigs aan deze treurige warme winters, aan uitgedroogde beukenbossen, aan oververhitte stenige stadswijken, aan egels als bedreigde diersoort, aan woestijnvorming in Zuid-Europa, aan een groeiende internationale antidemocratische beweging, en de meedogenloze destructie in Palestina, in Oekraïne, in Soedan, live op ons telefoonscherm.

Maar deze dystopische realiteit maakt voor mij wel één ding duidelijk – the master's tools will never dismantle the master's house, om met de feministische dichteres Audre Lorde te spreken.

In deze tijd is geen buitenpositie meer mogelijk. De crises op het gebied van biodiversiteit en klimaat roepen ons op om ons fundamenteel anders te positioneren. Om éindelijk – éindelijk – los te weken van het droombeeld van die oude meesterarchitect, wiens vrouw zoals de Amerikaanse architect en stedenbouwkundige Denise Scott Brown schreef, wordt gereduceerd tot secretaresse, partners tot second bananas en medewerkers tot potloden.

Architectuur is klimaat, zegt het collectief Mould. Die architect blijkt geen neutrale partij die van bovenaf, op de tekentafel de problemen oplost, maar zelf onderdeel is van het probleem.

Wat gebeurt er als die oude begrippenparen van natuur tegenover cultuur, man tegenover vrouw, mens tegenover machine, niet langer beschikbaar zijn in ons denken? Donna Haraway, de feministische filosofe die onlangs de Erasmusprijs in ontvangst nam, stelt die vraag: "Wat gebeurt er als menselijk exceptionalisme en begrensd individualisme, die oude clichés van westerse filosofie en politieke economie, niet meer denkbaar zijn (...) Serieus, ondenkbaar: niet beschikbaar om mee te denken."

Dat is de ambitie waar we naar moeten streven, denk ik, een radicaal ander vertrekpunt. (Een nieuw verhaal!) Het is het 'tentaculair denken' waar feministische, anti-koloniale, inheemse en ecologische denkers al decennia voor pleiten. Beginnen met wat er al is: de modderige

werkelijkheid. Juryvoorzitter Sofie De Caigny noemde het hier vorig jaar tijdens háár Bonnema Lezing een vorm van neorealisme, “compromisloos aanvaarden van wat er al is” en van daaruit, bescheiden en met aandacht voor productie, veel rijkere architectuur maken.

Het is verantwoordelijkheid nemen voor het feit dat “all this stuff came from somewhere” (zoals Werkstatt ons daaraan herinnerde toen het architectenbureau in 2021 de Jonge Maaskantprijs in ontvangst nam). Verantwoordelijkheid nemen voor alle invloed die het winnen en produceren van al die materialen op al die plekken heeft gehad. Positief en negatief. Van de ijzerertsmin in het verdwenen Zweedse stadje Malmberget, hier in kaart gebracht door bewoner en oprichter van het borduurcafé Karina Jarrett, tot aan de verandering van het landschap en in de verdienmodellen van boeren wanneer meer biobased materialen worden gebruikt (en bossen niet langer alleen een plek zijn om van te griezelen of te genieten maar ook een plek om van te leven en te bouwen).

Vorig jaar was ik een van de co-curatoren voor de Internationale Architectuur Biënnale Rotterdam, Nature of Hope. We benaderden architectuur als ecologische praktijk waarbij natuur en cultuur niet gescheiden zijn en we lieten zien hoe dat kan leiden tot een verbreding van wat architectuur kan zijn – plotseling verhouden ontwerpers zich tot al die tentakels, alles waar ontwerp aan raakt: de levende bodem, biodiversiteit, materialen en hun oorsprong en de kennis van bewoners en gebruikers, maar ook de arbeid die nodig is om het ontwerp te realiseren en de maatschappelijke en politieke context die de voorwaarden schept voor elke bouwpraktijk.

Omdat het ons niet alleen ging om inspiratie opdoen en samenkomen, maar vooral ook om verandering teweeg te brengen, om actie, kwamen in de zachte ontmoetingsruimte van de Practice Place meer dan 200 deelnemers samen in Rotterdam (en ook op bijeenkomsten in het Zeeuwse Saeftinghe, Deventer en Arnhem). We vormden allianties en wisselden kennis uit over die veelvoudige tactieken en ontwerphoudingen die mogelijk worden wanneer ontwerpers zich tot al die tentakels gaan verhouden.

Er is niets gelukkigs aan de klimaatcrisis. Maar ik geloof wel dat architecten bij uitstek goed zijn toegerust om vanuit die veeleisende en modderige werkelijkheid, tussen al die belangen en posities in, en vanuit een verantwoordelijkheid voor die hele ecologie waarvan een bouwproces onderdeel is, met creativiteit en verve, schitterende architectuur te kunnen doen ontstaan.

4. Politiek van de kikkervisjes

Wat niet betekent dat het makkelijk is. Tijdens de Practice Place antwoordde een van de deelnemers op de vraag wat ervoor nodig is om te werken met wat er is: een grote opslagruimte. En dat klopt natuurlijk. Maar voorbij praktische noodzakelijkheid zijn er vaak ook conflicterende belangen.

De inheemse Potawatomi denker Robin Wall Kimmerer beschrijft in een essay hoe ze probeert de vijver in haar tuin zwembaar te maken voor haar dochters. De vijver is dichtgeslibd door een teveel aan nutriënten – eendenpoep, waterplanten. Ze doet van alles om ervoor te zorgen dat het water weer helderder wordt: algen verwijderen en wilgen snoeien, waterplanten weghalen.

Ze gaat steeds dieper de vijver in, “ontwikkelt een nieuwe relatie met modder” want “transformatie wordt niet bereikt door voorzichtig te waden aan de waterkant”. Op een dag vindt ze tientallen kikkervisjes tussen de algen en wieren. Een probleem: want het scheppen van het wier zou veel sneller gaan als ze niet steeds al die beestjes uit de stapels hoefde te plukken. “I told myself that my intention was not to hurt them; I was just trying to improve the habitat and they were the collateral damage. But my good intentions meant nothing to tadpoles if they struggled and died in a compost pile.”

Zodra ze die kikkervisjes begint te redden blijkt er natuurlijk nog veel meer te leven in die groene vijver. En ze kan niet alles redden. Zij is groter en heeft een hark dus zij beslist uiteindelijk wie er leeft in die vijver. Het is geen wereldbeeld waar ze echt achter staat, zegt ze, maar ze erkent dat dat het gevolg is van haar keuzes. “The best I could do was to be respectful and not let the small lives go to waste. I plucked out whatever wee beasties I could and the rest went into the compost pile, to start the cycle again.” Het herstellen van een habitat, is Kimmerer’s conclusie, “no matter how well intentioned”, produceert slachtoffers.

Er is dus geen gemakkelijke oplossing. Het is makkelijker om van achter een computerscherm te doen alsof er geen kikkervisjes tussen het wier zitten en het voor iedereen beter is, die zwembare vijver. Erkennen wat er is, wat er al leefde op de plek waar een gebouw moet komen, kan irritant zijn, lastig. Je moet er iets mee. Het vereist aanpassingsvermogen, een rechte rug, en een ander soort creativiteit: niet die van de blauwdruk en de tekentafel maar van de laarzen en de modder.

Kennis op locatie dus. Beginnen waar je bent. De meesten van ons staan niet elke dag met laarzen in een vijver maar zitten op kantoor. Welke lokale kennis is daar te vinden?

[Ik ben even benieuwd, wie van u is partner of eigenaar van een bedrijf of bureau?

En hoeveel van die bedrijven heeft medewerkers (die zelf geen partner zijn?)

En hoeveel van die bedrijven heeft een personeelsvertegenwoordiging of ondernemingsraad?]

Volgens mij laten werknemers die zich organiseren, zoals bij de Architects Climate Action Network en de Netherlands Angry Architects, zien welke kennis daar ontstaat en welke macht daarvanuit kan gaan. We kunnen het wel hebben over hoe ontwerpers bijdragen aan mooie ambities, democratie, klimaatrechtvaardigheid – maar als we ons niet ook afvragen wat democratie en klimaatrechtvaardigheid betekent voor onze eigen praktijken, dan is het risico dat we blijven hangen in dat oude verhaal. Dus voor ieder bureau een ondernemingsraad en ruimte om mee te denken over de grote vragen en het businessmodel.

Een ander voorbeeld van lokale kennis waar we ons meer toe zouden kunnen verhouden is de realiteit van de bouwplaats. Architect Paulien Bremmer vraagt bijvoorbeeld hoe de bouwplaats ook een ruimte voor rechtvaardigheid kan zijn. Hoe ziet een feministische, ecologische bouwplaats eruit?

Maar is wat er op de werkvloer gebeurt, of bij een vijver in de achtertuin, wel opgewassen tegen de gigantische vragen van deze tijd? Dat is de uitdaging: beginnen waar je bent en van daaruit allianties maken, verbinden met wat groter is. Het gaat om macht, macht, macht. Om die ervaringen hier, nu, te linken aan dat grotere verhaal. “What I do here matters”, schrijft Kimmerer, als ze zich afvraagt waarom ze werkt aan de verbetering van die ene vijver, in plaats van te demonstreren tegen watervervuiling verderop. “Everybody lives downstream”.

5. Terug naar democratische ruimte

En daar zitten we dan. Tussen een hoop puin, een vijver vol algen, en de composthoop.

Het lukt niet altijd. Op de universiteit waar ik sinds september werk, vertrok Starbucks afgelopen maand uit een paviljoen op de campus. Met een groep medewerkers en studenten vatten we het idee op dat dat een perfecte plek zou zijn voor een democratische ruimte. Openslaande deuren naar het centrale plein, hoog plafond. Een plek voor gesprekken over wat er echt toe doet, over de bezuinigingen en de samenwerkingen met defensie en waar een universiteit nou eigenlijk voor op aarde is, met alle medewerkers en studenten, dwars door afdelingen, faculteiten en status heen. Misschien konden we er wel een volkskeuken starten,

om iets anders te eten dan de dure catering, een bondje met de lokale biologische boerderij op een steenworp afstand?

Maar bij onze bijeenkomst in - wat we de opening van een Vredescentrum hadden genoemd - konden we elkaar nauwelijks verstaan. Studentenverenigingen in de ruimte ernaast waren met hun dj-set aan het repeteren voor een feestje. En toen iemand de openslaande deuren naar het plein had opgedaan werden we op onze vingers getikt. Security risico.

Hoe kunnen we ruimte maken voor democratie als zelfs de visievorming over wat een gebouw zou moeten zijn, wordt uitbesteed? En medewerkers en studenten die ergens samenkomen worden gezien als risico?

Ik weet het niet. Maar Hannah Arendt schrijft dat macht ontstaat daar waar mensen samenkomen en gezamenlijk handelen, en zo de 'space of appearance' in het leven roepen. "Het nieuwe" schrijft ze, "gebeurt altijd tegen het overweldigende getuigenis in van statistische wetten en hun waarschijnlijkheidsrekening (...) de verschijning van het nieuwe heeft altijd iets van een wonder". Mensen komen samen en gaan weer hun eigen weg, maar ruimte blijft.

Democratische ruimtes kunnen zo bijdragen aan het mogelijk maken van democratie, nu en in de toekomst. Ze kunnen werken als infrastructuur, die die los vaste collectieven van mensen die handelen en zich uitspreken op hun eigen voorwaarden, verbinden, en zichtbaar maken als onderdeel van de democratie.

Met zorg ontworpen democratische ruimtes (en op de slide ziet u een render van het metaforische model Podiumruimte²), kunnen werken als symbool voor de alledaagse democratie - en ruimte maken waarin zelfs de zachtste stemmen luid weerklinken, van kikkervisjes en bewoners tot onderbetaalde architectuurwerkers.

Dank u wel.

² Podiumruimte is een ontwerpend onderzoek naar informele democratische ruimtes, door architectenbureau Falsework in samenwerking met Podcast Respons (Veerle Alkemade en Catherine Koekoek) en het Rotterdams Wijktheater.